

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9 (477.51)

Максим Блакитний

●

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО СВІЧКОВОГО ЗАВОДУ (1872 – 1916 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСІВ "ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ" ТА "ВЕРА И ЖИЗНЬ"

У статті на підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь", йдеться про діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу у 1872 – 1916 рр. Головна увага приділена питанню фінансування даним підприємством різних церковно-освітніх проєктів у Чернігівській єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, завод, підприємство, свічки, прибуток.

Будь-яка церква, як організаційна структура, потребує матеріальних або грошових коштів, що надходять від держави і людей у вигляді пожертв, та які можна спрямувати на вирішення нагальних проблем. Так, керівництво Російської імперії для того, щоб покращити економічне становище Православної церкви і змінити на краще фінансування духовних навчальних закладів, дозволило на початку 70-х рр. XIX ст. відкривати єпархіальні свічкові заводи, які юридично ставали монополістами у виробництві та реалізації своєї основної продукції на території окремих єпархій.

Часописи "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь" дозволяють висвітлити різні аспекти життя Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст., у тому числі й господарський. Так, на сторінках єпархіальної газети були опубліковані матеріали, які дають можливість дослідити функціонування Чернігівського єпархіального свічкового заводу, починаючи з часу його утворення.

Можемо стверджувати, що фактично розробкою і вивченням даної проблеми майже ніхто не займався. Так, лише у 1914 р. священник з Глухова Г.Кучеровський оприлюднив на сторінках єпархіального часопису "Вера и жизнь" нарис про Чернігівський свічковий завод. Він дуже стисло охарактеризував обставини заснування підприємства, навів деякі дані про кількість проданих свічок, прибутки і видатки на початку XX ст. Г.Кучеровський наголосив на тому, що на той час було дуже важко визначити, скільки саме коштів з прибутків заводу було надано на потреби Чернігівської єпархії. Дана ситуація, на думку автора, була зумовлена тим, що на підприємстві існували проблеми з належним веденням фінансової звітності у 1890-1891 рр. та через те, що єпархіальне духовництво не завжди розуміло і неналежним чином оцінювало всю користь від діяльності свічкового заводу. Г.Кучеровський зазначав: "Свечной епархиальный завод это тот фундамент, на котором основано, построено, выросло и держится все сложное здание епархиальной жизни, как крупной церковной единицы. Свечной завод это сундук, из которого епархия черпает ресурсы для строения и содержания своих зданий. Здание это постепенно растет и ширится, фундамент же под ним один и тот же." Тобто

© Блакитний Максим Михайлович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

видатки Чернігівської єпархії збільшувалися кожного року, і весь їх непосильний тягар лягав на підприємство. Священик Г.Кучеровський пропонував керівництву єпархії звернути належну увагу на завод як головний єпархіальний об'єкт і поділити достатньо сил, часу та коштів на його реформування. На початок ХХ ст. прибуток заводу з кожним роком зменшувався, а єпархіальні витрати – збільшувалися. Автор статті акцентував на тому, що на той час існувала "стара проблема", коли духовництво і церковні старости купляли свічки на інших підприємствах за допомогою "контрабанди" [1].

Увесь термін функціонування Чернігівського єпархіального свічкового заводу умовно можна розділити на кілька періодів. У основу даного поділу, на нашу думку, слід покласти важливі для діяльності місцевого підприємства рішення як єпархіального керівництва, так і заводського управління.

Перший період обмежується 1872 – 1885 рр. Його можна охарактеризувати як етап становлення свічкового підприємства. Утворенню Чернігівського єпархіального свічкового заводу передували такі обставини. 19 січня 1872 р. Святійший синод видав указ, який дозволяв духовництву православних єпархій Російської імперії для збільшення церковних прибутків облаштовувати свічкові заводи і крамниці. Ініціатива заснування Чернігівського свічкового заводу належала чернігівському єпископу Нафанаїлу. Зокрема, 3 травня 1872 р. він запропонував депутатам єпархіального з'їзду духовництва створити єпархіальне свічкове підприємство у Чернігові. Передбачалося, що кошти, які б надходили від продажу свічок до церков, а згодом на завод, можна було б спрямовувати на утримання духовних навчальних закладів єпархії. Слід зазначити, що на той час уже діяв свічковий завод, який належав архієрейському будинку, він давав можливість отримувати приблизно 4 тис. крб. чистого прибутку на рік. Архієрейське управління, реагуючи на дану ситуацію, заявило, що з дозволу преосвященного Нафанаїла їхній завод може бути переданий духовництву Чернігівської єпархії на вигідних умовах. На єпархіальному з'їзді духовництва у травні 1872 р., коли обговорювалося це питання, зокрема, йшлося і про те, що свічкове підприємство з часом приносило б прибуток 4-12 тис. крб. на рік. Станом на 1872 р., у єпархії діяло 1170 церков, кожна з яких за рік продавала прихожанам приблизно 16 кг свічок. Враховуючи цінову ситуацію, пропонувалося закупляти віск по 20 крб. за пуд (один пуд – 16,38 кг).

4 травня 1872 р. була утворена спеціальна комісія, до складу якої увійшли священники П.Огієвський, М.Главинський, В.Бучинський і А.Некрашевич, вони ж повинні були вивчити стан свічкового заводу при архієрейському управлінні. Вже 6 травня комісія звітувала про надійну роботу підприємства. З'їзд духовництва вирішив придбати завод і перетворити його на свічкове підприємство Чернігівської єпархії. Передбачалося, що три співробітники заводського управління за свою роботу будуть отримувати по 100 крб. на рік з прибутків підприємства. Наглядачем заводу депутати з'їзду обрали священника Т.Стефановського, а членами комітету заводського управління – священників Миколаївської церкви м.Чернігова П.Соколова та Катерининської – І.Кибальчича. Церквам і монастирям від того часу заборонялося власне виробництво свічок. Крім того, згідно з рішенням депутатів усі церкви Чернігівської єпархії повинні були продавати у себе лише свічки, вироблені єпархіальним заводом, у містечках дозволялося відкривати церковні свічкові крамниці. Для забезпечення підприємства сировиною у необхідних обсягах причти і церковні старости були зобов'язані закуповувати дешевий бджолиний віск – не дорожче 20 крб. за пуд, і якщо була нагальна потреба, вони могли використовувати для цього кошти приходських храмів. Депутати духовництва також заборонили церквам виробляти свічки з недогарків – їх треба було доправляти на єпархіальний завод для переробки за окрему грошову винагороду. Підприємство мало виробляти 5 тис. пудів (81 тис. 900 кг) свічок на рік. Для цього необхідно було мати 3 тис. пудів (49 тис. 140 кг) воску. Щорічно 2 тис. крб. з прибутків заводу треба було передавати до архієрейського управління як плату за придбання свічкового заводу. Наглядач підприємства повинен був отримувати за свою службу 1 тис. крб. на рік, а його

помічник – 500 крб., їм обом надавалися службові помешкання з опаленням та освітленням. Такі постанови і пропозиції єпархіального з'їзду були затверджені чернігівським єпископом Нафанаїлом 18 травня 1872 р. [2]

Офіційно Чернігівський єпархіальний свічковий завод почав працювати з 5 липня 1872 р. На той час на підприємстві був один паровий казан, на складі зберігалось понад 204 пудів (3342 кг) свічок з білого воску різних сортів без золочіння (з них понад 2 пуди – тримірних білих, тримірних траурних і пасхальних свічок), 130 книжок сусального золота [3].

7 липня того ж року спеціальна комісія, до складу якої увійшли: голова – кафедральний протоієрей Є.Пучковський, члени – протоієреї С.Шугаєвський і А.Страдомський, священники – Ф.Ладухин, І.Кибальчич, П.Карпинський, В.Еланський, П.Добровольський, Т.Стефановський, О.Юшков, В.Балонівич і П.Соколов, затвердила акт про передачу підприємства від економа архієрейського будинку архімандрита Феодосія наглядачу єпархіального свічкового заводу священнику Т.Стефановському. Чернігівський преосвященний Нафанаїл дозволив комісії узяти кредит у розмірі 100 тис. крб. під 5 % річних для налагодження і збільшення обсягів виробництва на підприємстві [4].

10 листопада 1872 р. чернігівський єпископ Нафанаїл затвердив інструкцію, яка регулювала діяльність комітету заводського управління. Її основні положення були такими: посади членів комітету (наглядача і двох міських священників) були виборними, наглядач заводу (він же голова комітету) відповідав за виробничу і фінансово-господарчу діяльність. Комітет мав дві іменні печатки. Гроші, що належали підприємству, повинні були зберігатися у ризниці архієрейського будинку. Продаж свічок мав відбуватися за готівку, у борг надавалася тільки половина продукції (у залежності від річних норм використання свічок), при цьому враховувалася потреба окремих церков. Комітет міг сам позичати гроші у борг під 5% річних. Значна частина прибутку заводу повинна була йти на утримання духовних навчальних закладів Чернігівщини, а також на інші єпархіальні потреби. Наглядач був зобов'язаний приймати віск (недогарки), які залишалися від використаних свічок, за ціною від 18 до 21 крб. за пуд. Головними особами на підприємстві були наглядач та його помічник, які відповідали за виробництво свічок [5].

У другій половині 1872 р. – на початку 1873 р. заводський комітет закуповував жовтий віск, у тому числі і в Чернігові. Ціна воску доходила до 20 крб. за пуд. Єпархіальний завод приймав залишки свічок (недогарки) по ціні 18 – 21 крб. за пуд у залежності від якості сировини. Однак із багатьох церков і монастирів взагалі не привозили рештки використаних свічок. Значна кількість церков Чернігівської єпархії продовжувала купувати свічки на приватних підприємствах, а монастирі взагалі виробляли їх у себе для задоволення власних потреб.

З 1 грудня 1872 р. преосвященний Нафанаїл дозволив у Чернігові, в крамниці купців Селокових, продавати свічки єпархіального свічкового заводу. Планувалося також налагодити збут продукції в Острі (у крамниці купця 2-ої гільдії Заболотного) та у купця П.Цвета в Чернігові. Того часу на свічковому підприємстві працювало 6 робітників, яким допомагали три підлітки [6].

З дозволу місцевого церковного керівництва у 1872 р. Чернігівське єпархіальне жіноче училище на потреби свічкового заводу надало кредит у розмірі 10 тис. крб., архієрейське управління завершило передачу різних матеріалів (на суму 32 тис. 560 крб.), 1135 крб. надійшло до підприємства як позичка від деяких церков та ін. Загальна ж сума кредиту, який узяв завод, становила 53 тис. 579 крб. З липня 1872 р. по 1 лютого 1873 р. єпархіальне підприємство від продажу свічок отримало понад 23 тис. крб. За цей же період на закупівлю сировини (воску), виплату позики архієрейському управлінню, на платню робітникам та ін. було витрачено понад 30 тис. крб. Згідно з висновками керівництва Чернігівської єпархії, завод працював добре, оскільки тільки за сім місяців його роботи було отримано майже 10 тис. крб. чистого прибутку.

На початку 1873 р. депутати духовництва на єпархіальному з'їзді обговорювали

питання про засоби збільшення продажу заводом свічок і організацію належної конкуренції з купцями. З цього приводу було прийняте рішення, згідно з яким свічки єпархіального підприємства слід було продавати трохи дешевше. Також депутати дозволили реалізувати продукцію свічкового заводу деяким купцям, а саме: Селокам у Чернігові (які припинили виробництво власних свічок) і Заболотному в Острі [7].

З єпархіального часопису довідуємося, яку кількість свічок потребували окремій повіті Чернігівщини. Так, на початку 70-х рр. XIX ст. церкви м. Ніжина та Ніжинського повіту використовували понад 202 пуди свічок на рік [8].

17 липня 1873 р. Чернігівська духовна консисторія своїм указом за № 6459 підтвердила попередні рішення єпархіального керівництва, якими заборонявся продаж по церквах свічок, вироблених іншими підприємствами, а не Чернігівським свічковим заводом [9]. Тим самим єпархіальне керівництво перетворювало його на місцевого монополіста.

У 1872-1873 рр. підприємство реалізувало 1044 пуди свічок на суму понад 24 тис. крб. За той же період було придбано 778 пудів воску, на що було витрачено 16 тис. 472 крб. На початку липня 1873 р. благочинні Чернігівської єпархії були винні заводу 8879 крб. за поставлені ним свічки. Борг підприємства перед архієрейським будинком становив 30 тис. крб. Для його погашення Чернігівське єпархіальне жіноче училище надало підприємству ще один кредит у розмірі 18 тис. крб. На заводському складі зберігалось товарів і матеріалів на загальну суму 32 тис. 560 крб. [10]

У 1873 р. службовці і робітники заводу отримали за рік 3350 крб. платні. Чистий прибуток становив 14 тис. 438 крб. З них 4456 крб. було сплачено за оренду приміщень і земельної ділянки архієрейському будинку. У жовтні 1874 р. члени заводського комітету (наглядач – священик Т. Стефановський, священики – І. Кибальчич і П. Соколов) констатували, що на території Чернігівської єпархії було вкрай важко придбати необхідний для виробничого процесу жовтий віск [11].

Сам Чернігівський єпархіальний завод безпосередньо не займався постачанням церквам свічок. Цим питанням переймалися благочинні, які виконували обов'язки комісіонерів, вони ж закуповували віск та недогарки. На початок липня 1874 р. благочинні завинили підприємству 11 тис. 641 крб., окремі з них заборгували гроші за період від трьох до дев'яти місяців. Депутати єпархіального з'їзду вирішили того ж року вкласти 10 тис. крб. із прибутків заводу у збільшення його виробничих потужностей, планувалося також протягом п'яти наступних років спрямовувати щороку 5 тис. крб. на побудову нових корпусів Чернігівського духовного чоловічого училища [12].

11 грудня 1874 р. імператор Олександр II у відповідь на подання Чернігівської духовної консисторії видав указ, згідно з яким церкви єпархії мали використовувати свічки, вироблені виключно місцевим свічковим заводом [13]. Тобто центральна влада зі свого боку підтвердила монополне право підприємства на даний вид діяльності на території Чернігівської губернії.

Таким чином, у перші роки діяльності Чернігівського єпархіального свічкового заводу відбулося його структурне оформлення і становлення; місцевими церковними та вищими органами влади були прийняті необхідні постанови і накази, що регулювали діяльність підприємства та реалізацію ним головної продукції.

Як повідомляла єпархіальна газета, у 1878 р. священик Конотопського повіту М. Тимашевський, згідно з наказом Чернігівського єпархіального керівництва, займався закупівлею значних обсягів сировини (воску) у купців Єльфимових із м. Конотоп для потреб заводу [14]. В одному з нарисів про свічкове підприємство було зазначено, що вже у середині 70-х рр. XIX ст. на території Російської імперії вироблявся і рослинний віск, ціна одного пуда якого доходила до 12 крб. Комітет єпархіального заводу звітував, що воску такого походження на підприємстві спеціально не використовували (лише помилково у 1875-1876 рр.). У процесі виробництва свічок на заводі користувалися тільки натуральним бджолиним воском (який коштував 22 крб. за пуд, станом на 1874 р.). Наглядачем підприємства на той час був священик М. Розумовський (з 1878 р.) [15].

Фактично, вже у перші роки діяльності єпархіального свічкового підприємства воно почало виправдовувати основну мету, з якою створювалося, – надавати кошти на розвиток духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії. Так, на потреби Чернігівського єпархіального жіночого училища 1873 р. було надано 3917 крб., для побудови нових корпусів Чернігівського чоловічого духовного училища з коштів заводу у 1876 р. було видано 7 тис. крб., у 1877 р. – 4 тис. крб., у 1878 р. – 8 тис. [16]

Водночас з початком функціонування підприємства поступово з'явилася проблема, яка залишилася нерозв'язаною й у наступні роки, а саме – борги "клієнтів". Так, на кінець 1879 р. церкви були винні заводу за відпущені свічки понад 25 тис. крб. Найбільшу суму (2212 крб.) заборгував староста Успенської церкви м. Ніжина купець Куликов [17]. На початок квітня 1880 р. церкви завинили підприємству вже майже 33 тис. крб. Найбільшу суму (1496 крб.) заборгував священник Ново-зібківського повіту Діомидов [18]. На 1 квітня 1881 р. дебіторська заборгованість становила понад 40 тис. крб. [19] Тобто кожного року загальний борг церков перед єпархіальним свічковим підприємством збільшувався. Як наслідок – на заводі не вистачало обігових коштів і готівки для належного ведення операцій із закупівлі сировини та виготовлення продукції. Звісно, що борги з часом поверталися, але неврегульована проблема залишалася і надалі та призводила до всіляких негараздів.

Таким чином, у перший період відбулося організаційне оформлення і становлення свічкового підприємства як нового господарського елемента Чернігівської єпархії.

Другий етап 1885 – 1890 рр.: реорганізація управління на основі прийняття місцевим єпархіальним керівництвом постанов відносно посередників та боргів підприємства.

Двічі на рік (у лютому і червні) на заводі проводилася ревізія. Зокрема, згідно з висновками ревізійної комісії, які були доведені до відома депутатів єпархіального з'їзду, свічкове підприємство на кінець 1884 р. перебувало у вкрай важкому становищі. Така ситуація, на думку ревізорів, була викликана великими боргами заводу і не завжди обгрунтованими податками, покладеними на підприємство керівництвом Чернігівської єпархії. Скрутне становище було спричинене також неналежним веденням бухгалтерії заводським управлінням та інколи байдужим ставленням членів комітету до виконання своїх обов'язків. Депутати з'їзду запропонували такі заходи для покращення ситуації на підприємстві: переобрання членів управлінського комітету, зміна способу ведення бухгалтерського обліку, зменшення непомірних грошових вистрків на потреби єпархії та ліквідація боргів. З метою погашення заводських боргів планувалося починаючи з 1886 р. збирати кошти з церков Чернігівщини – по 15 крб. на рік з кожного храму. 30 січня 1885 р. чернігівський єпископ Веніамін затвердив цю пропозицію депутатів. Того ж таки дня на посаді наглядача підприємства був затверджений обраний більшістю депутатів священник А.Некрасевич. Членами заводського комітету стали: вчитель Чернігівського духовного училища О.Корейша, священники – М.Смирнов і В.Миславський [20].

Нові співробітники заводського управління з'ясували, що борги підприємства утворювалися внаслідок несумлінної діяльності комісіонерів (посередників), які замовляли і купували на заводі свічки у кредит, а потім доставляли та розповсюджували їх по церквах. Комісіонери отримували свічки без грошової застави, своєчасно не сплачували заводу грошей за проданий товар, їхню діяльність взагалі ніхто не контролював. Так, дуже багато комісіонерів не сплачували підприємству коштів за товар по півроку і більше. Ті документи, що існували на той час у комісіонерів, не дозволяли чітко визначити, коли, скільки і якої якості вони отримували товар, скільки його продали і яка сума готівки надходила до них. Деякі комісіонери взагалі продавали свічки за завищеними цінами. Депутати єпархіального з'їзду вкрай негативно поставилися до існування комісіонерства і наполягали на

тому, щоб гроші, які посередники отримували за свічки від церков, негайно доставлялися на завод. Депутати вирішили підпорядкувати діяльність комісіонерів місцевим радам благочинних, які відтепер повинні були самі добирати благонадійних посередників. Комісіонери ж від того часу зобов'язані були ретельно вести фінансову звітність. Новий наглядач заводу священик А.Некрашевич повідомив депутатів і про те, що комісіонери дуже часто постачали недоброякісний віск, вимагаючи за нього значні кошти. Також фінансові проблеми на підприємстві спричинило неналежне оформлення і видача церквам позик. З 1885 р. єпархіальне керівництво за клопотанням депутатів духівництва взагалі заборонило їх видачу [21].

Ретельно ознайомившись зі станом справ на заводі і вивчивши виробничий процес, члени заводського комітету в травні 1885 р. повідомили депутатів єпархіального з'їзду про нагальні проблеми, які потрібно було вирішити, а саме: замінити два залізні парові двигуни на мідні, полагодити дахи майстерні і комори, була також висловлена пропозиція скористатися послугами фармацевта для визначення якості воску. Провізор міської аптеки Маркельс пропонував здійснити дану роботу без оплати, а тільки за почесну винагороду (працювати на постійній основі Маркельс погоджувався лише за умови, що платня буде становити 600 крб. на рік). Співробітники управління заводу наполягали на користі співпраці з Маркельсом. На рахунках підприємства того року зберігалось 28 тис. 601 крб. [22]

У жовтні 1885 р. Чернігівське губернське попечительство дитячих притулків повідомило єпархіальне керівництво про бажання продати будинок Чернігівського дитячого притулку, що містився на Шосейній вулиці, з церквою, садибою, кам'яними і дерев'яними господарськими будівлями. Попечительство через почесного члена купця О.Серафимовича звернулося до заводського комітету з пропозицією придбати будинок для потреб духівництва на вигідних умовах. Ціна будинку дитячого притулку з садибою була визначена у 11 тис. крб. У разі ж його купівлі свічковим підприємством сплачувати гроші можна було протягом десяти років. Під час перемовин йшлося також про те, що приміщення будинку можна буде пристосувати для проведення єпархіальних з'їздів, адже священики Чернігівської єпархії на той час вимушені були винаймати для цих потреб приватні готелі. У майбутньому в будинку можна буде продавати свічки за цінами виробника. Реагуючи на дану пропозицію, преосвящений Веніамін 29 жовтня 1885 р. дозволив управлінню підприємства провести дану купівельну операцію за рахунок власних коштів [23].

Проведені керівництвом Чернігівської єпархії у 1885 р. невідкладні заходи по стабілізації ситуації на заводі дозволили підприємству отримати 37 тис. 321 крб. чистого прибутку. З цієї суми заводський комітет надав 7 тис. крб. на закінчення будівництва нового корпусу Чернігівського єпархіального жіночого училища, 6393 крб. – Чернігівському чоловічому духовному училищу, 21 тис. 927 крб. – на погашення внесків церков по єпархіальному будівельному капіталу, 2500 крб. сплатив купцю Алейнову за поставлену сировину [24]. На 1 січня 1886 р. основний капітал і фонди підприємства становили 173 тис. 713 крб. Церкви Чернігівської єпархії були винні заводу 67 тис. 489 крб. Згідно з висновками заводського управління і ревізійної комісії, фінансове становище підприємства значно покращилося у порівнянні з попередніми роками.

На той час (1885 р.) ціни на товари, які виробляв завод, були такі: свічки з золочінням – 31 крб. 40 коп. за пуд, без золочіння – 30 крб. 40 коп. за пуд, жовті свічки – 26 крб. 40 коп., віск – 25 крб. за пуд. На виробництво продукції і закупівлю сировини підприємство витрачало такі кошти: свічок із золочінням – 24 крб. 50 коп. за пуд, без золочіння – 24 крб. 10 коп. за пуд, жовтих – 22 крб. 20 коп., воску – 19 крб. 40 коп. за пуд. Робітникам і службовцям разом у 1885 р. було сплачено 7573 крб. За оренду будівель і землі підприємство сплатило 3000 крб. [25]

Окрім виробництва своєї основної продукції – свічок, підприємство виготовляло або реалізувало також натільні хрестики, віск, смирну сіамську і звичайну, ладан афонський, антиохійський, духмяний, звичайний, росний № 1, росний № 2 і дерев'яне (оливкове) масло.

Товари поставляли (у різні роки) такі виробники і підприємства: віск – купці Варламов, Гриньов, Беляєв, Маргуліс, Хойтович, Сачко, Кунін, Струкова, Є.Томілін, Аврамов, К.Дмитренко, Баскин, Хелмер, Переpletчиков, Н.Вареников, Хальфін, Жуков, Л.Бень; гнотовий папір – брати Фоломіни з Києва і Цицін; сусальне золото – Думлінський; обгортковний папір – Лов'янов, фабрика князя Паскевича (Гомель); рогожу – Смирнов; ладан і оливу – Дуглеров; цеглу – Доброницький; бланки і етикетки – Чернігівська губернська друкарня; дрова – А.Беренстон. [26].

З середини 80-х рр. XIX ст. на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" регулярно, двічі на рік, друкувалися докладні звіти про роботу свічкового заводу, які дають змогу ретельно розглянути окремі види діяльності підприємства та його фінансові показники. Зокрема, у них зазначалися дані про видатки і прибутки підприємства, борги клієнтів і заводу, відомості про вироблену продукцію, кошти, які були надані на потреби єпархії, інформація про постачальників товарів та ін. Так, зі звіту за 1886 р. довідуємося, що завод внаслідок різноманітних операцій отримав 175 тис. 826 крб., чистий прибуток становив 28 тис. 311 крб., витрати на потреби єпархії: 7508 крб. на добудову будинку Чернігівського єпархіального жіночого училища, 5 тис. крб. – емеритальній касі. Обіг грошей, товарів і матеріалів становив 881 тис. 18 крб. Фонди підприємства оцінювалися у 138 тис. 301 крб. На кінець 1886 р. завод був винен: купцю Варламову за придбаний у нього віск – 9057 крб., купцю Томильну – 8762 крб. (також за віск), купцю Л.Беню – 373 крб., емеритальній касі – 30 тис. 900 крб. [27]

Чернігівський єпископ Веніамін у 1888 р. своїм наказом скасував існування такого явища, як комісіонерство [28].

У 1889 р. на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" була опублікована затверджена чернігівським єпископом Веніаміном інструкція для осіб, що керували Чернігівським єпархіальним свічковим заводом. Вона, зокрема, чітко визначала мету діяльності підприємства і регламентувала роботу кожного члена заводського управління. Згідно з положеннями інструкції, підприємство складалося з двох частин – зі свічкового і воскобілильного заводів. Йшлося також про будівлі обох виробництв [29].

Більшу частину свічок завод у 1889 р. реалізував через купця Н.Вареникова. Він же за домовленістю виготовляв окремі сорти свічок для потреб Чернігівського єпархіального підприємства. Для визначення якості воску завод співпрацював з фармацевтом Шлегелем. Страхові операції проводив О.Серафимович [30].

30 січня 1890 р. з'їзд духівництва Чернігівської єпархії підтвердив свої попередні рішення щодо виключної купівлі церквами свічок безпосередньо з місцевого заводу та дозволу комітетові підприємства на власний розсуд відкривати у кожному повіті одне складське приміщення, завідувачі яких мали забезпечувати відшкодування вартості наданих ним для реалізації свічок своїм рухомим і нерухомим майном. Свічковим складом, що містився у будинку єпархіального духівництва в Чернігові, того часу керував священник І.Ремболович. На заводі у той же період зберігалися грошові кошти церков, єпархіального будівельного комітету, якими підприємство вільно розпоряджалося і нараховувало їм за це відсотки [31]. Гроші, що надходили до управління заводу на зберігання, фактично відразу ж йшли на вирішення нагальних потреб єпархії, зокрема, на добудову і облаштування приміщень Чернігівського єпархіального жіночого училища. Взагалі, великі суми грошей ніколи не зберігалися на заводі, а надходили, наприклад, до ради єпархіального жіночого училища. Таким чином, комітет підприємства грав роль посередника і "грошового гаманця" у фінансово-господарських операціях на території Чернігівської єпархії. Реальні кошти завод отримував тільки від продажу свічок, вони ж зберігалися у Чернігівському міському банку (під 3% річних) [32].

14 травня 1890 р. Державною радою був затверджений закон про виготовлення і продаж свічок, який діяв на всій території Російської імперії. Чернігівський пресосвященний Веніамін своїм рішенням запровадив ці нові загальнодержавні правила по єпархії. Зокрема, свічки мали вироблятися виключно з чистого бджолиного

воску. Для оптового продажу свічки слід було складати у пакунки із заводською етикеткою (не менше 20 фунтів у пакунку) із зазначенням на обгортці "церковные восковые свечи". Роздрібна торгівля була дозволена лише церквам і свічковим складам [33].

У жовтні 1890 р. єпархіяльний з'їзд духовництва кардинально реорганізував заводське управління і переобрав його керівництво. Зокрема, були обрані на три роки, а преосвященним Веніаміном затверджені: на посаді наглядача – О.Корейша, на посаді завідувача управління – священник В.Миславський, помічником завідувача – священник І.Ремболович, казначеєм – Г.Вербицький (через відмову останнього обов'язки виконував колишній наглядач священник А.Некрашевич). Поважним блюстителем підприємства було обрано протоієрея І.Буримова. Усі зазначені особи повинні були приступити до виконання своїх обов'язків з 1 січня 1891 р. Заводське управління складалося із завідувача, його помічника, наглядача та казначея. Завідувач заводу мав отримувати 400 крб., наглядач і казначей – по 900 крб. на рік. Двоє останніх повинні були постійно перебувати на заводі у помешканнях з освітленням та опаленням. Головною ж особою на підприємстві, яка керувала виробничим процесом, піклувалася про зберігання матеріалів і товарів, займалася їхньою закупівлею, видачею свічок покупцям, був наглядач заводу. Відповідальною особою, що управляла конторою, здійснювала облік, отримувала гроші для закупівлі необхідних матеріалів, видавала платню службовцям, був казначей. Діяльність інших посадовців та структуру підприємства контролював завідувач управління свічкового підприємства, котрому допомагав помічник. Нове керівництво повинно було розробити оновлену інструкцію, яка б регламентувала діяльність заводського управління. Планувалося через деякий час зробити на заводі водогін, придбати коня (за 100 крб.) [34]. Підприємство обслуговувала страхова компанія "Саламандра" з Санкт-Петербурга. Зокрема, у 1890 р. річний страховий внесок становив 1675 крб. [35]

Таким чином, під час другого періоду діяльності заводу єпархіяльним керівництвом були здійснені окремі реформи, що дозволили підприємству нарощувати обсяги виробництва і збільшувати фінансові надходження.

1. Кучеровский Г. Черниговский епархиальный свечной завод (1872 г. – 1912 г.) и назревший вопрос // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 63-76; № 21. – С. 54-63.

2. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 10. – Часть официальная. – С. 235-248; Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 15. – Часть официальная. – С. 328-336.

3. Акт о принятии от Черниговского архиерейского домоуправления свечного завода для передачи оного в заведывание комитета, учрежденного при заводе // ЧЕИ. – 1872. – № 14. – Часть официальная. – С. 332-338.

4. Журнал заседания комиссии по устройству Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1872. – № 21. – Часть официальная. – С. 539-541.

5. Руководство для комитета по Черниговскому епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1872. – № 23. – Часть официальная. – С. 563-575; Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443.

6. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 15. – Часть официальная. – С. 328-336.

7. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 19. – Часть официальная. – С. 405-418.

8. От комитета Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1872. – № 23. – Часть официальная. – С. 594-596.

9. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 16. – Часть официальная. – С. 340.

10. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 17. – Часть официальная. – С. 363-372.

11. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443.

12. Журналы Общеeparхиального съезда депутатов духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1874. – № 21. – Часть официальная. – С. 461-476.

13. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1875. – № 3. – Часть официальная. – С. 48.

14. Журнал комитета Черниговского епархиального свечного завода 1878 года марта 12 дня // ЧЕИ. – 1878. – № 13. – Часть официальная. – С. 224-228.
15. О свечном заводе // ЧЕИ. – 1879. – № 14 – 15. – Часть неофициальная. – С. 160-163.
16. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443; Сведения о приходе и расходе сумм на постройку новых зданий Черниговского духовного училища // ЧЕИ. – 1879. – № 3. – Часть официальная. – С. 45-47.
17. Ведомость о количестве долгов Черниговскому епархиальному свечному заводу за восковые свечи, отпущенные из завода, за месяц декабрь 1879 года // ЧЕИ. – 1880. – № 6. – Часть официальная. – С. 63-65.
18. Ведомость о количестве долгов Черниговскому епархиальному свечному заводу за восковые свечи, отпущенные из завода, за март месяц 1880 года // ЧЕИ. – 1880. – № 19. – Часть официальная. – С. 226-229.
19. Ведомость о долгах Черниговскому епархиальному свечному заводу к 1 апреля 1881 года // ЧЕИ. – 1881. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 425-428.
20. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 4. – Часть официальная. – С. 103-105.
21. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 4. – Часть официальная. – С. 107-109, 120-121; Список комиссионеров и церквей, состоящих в долгу более полугода Черниговскому епархиальному свечному заводу к 1 мая сего 1885 года, за отпущенные свечи // ЧЕИ. – 1885. – № 15. – Часть официальная. – С. 551-554.
22. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1885. – № 12. – Часть официальная. – С. 419-423, 432, 434; Журналы общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 18. – Часть официальная. – С. 653-655.
23. От комитета Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1885. – № 23. – Часть официальная. – С. 759-766.
24. Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1885 год // ЧЕИ. – 1886. – № 16. – Часть официальная. – С. 567-595.
25. Журналы общепархиального съезда, утвержденные его преосвященством // ЧЕИ. – 1886. – № 4. – Часть официальная. – С. 74-75, 81-84; Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1885 год // ЧЕИ. – 1886. – № 16. – Часть официальная. – С. 567-641.
26. Акт ревизионной комиссии и доклад управления свечного завода // ЧЕИ. – 1896. – № 6. – Часть официальная. – С. 125-135.
27. Отчет комитета свечного епархиального завода за 1886 год // ЧЕИ. – 1888. – № 1. – Часть официальная. – С. 3-64.
28. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – Часть официальная. – С. 273-274.
29. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1889. – № 12. – Часть официальная. – С. 401-442.
30. Отчет об операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1889 год // ЧЕИ. – 1890. – № 13. – Часть официальная. – С. 285-313; Отчет об операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1889 год // ЧЕИ. – 1890. – № 14. – Часть официальная. – С. 335-346.
31. Журналы общепархиального январского съезда депутатов духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1890. – № 5. – Часть официальная. – С. 129, 140-141, 144.
32. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 8. – Часть официальная. – С. 127.
33. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1891. – № 13. – Часть официальная. – С. 471-474.
34. Отношение Черниговской духовной консистории общепархиальному съезду от 19 октября 1890 года // ЧЕИ. – 1890. – № 23. – Часть официальная. – С. 642-660.
35. Журналы по делам свечного епархиального завода // ЧЕИ. – 1891. – № 24. – Часть официальная. – С. 20 – 64.

В статье на основе материалов, которые были опубликованы в журналах "Черниговские епархиальные известия" и "Вера и жизнь", говорится о деятельности Черниговского епархиального свечного завода в 1872 – 1916 гг. Основное внимание уделено вопросу финансирования этим предприятием различных церковно-образовательных проектов в Черниговской епархии.

Ключевые слова: Черниговская епархия, завод, предприятие, свечи, прибыль.

On the basis of the materials which were published in the newspaper "Chernihiv eparchial tidings" and "Faith and life" this article refers to the activities of the Chernigov diocese candle factory in the 1872-1916. In this article basic attention is spared to the question of financing various church and educational projects in the Chernigov diocese by this enterprise.

Keywords: Chernihiv diocese, factory, candles, profit.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОБОЖАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ СЕРЕДИНИ XVII – XVIII СТ. МОНАСТІРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Стаття присвячена історії розвитку монастирського землеволодіння на території Сумського та Охтирського полків у середині XVII – XVIII ст.

Вивчення аспектів економічного розвитку монастирів Слобожанщини показало, що у даному випадку їхня модель господарювання має свої особливості.

Це пов'язано з тим, що обитель – закрита установа з певним уставом та засобами відносин із навколишнім світом. З початку існування монастиря господарство не було орієнтоване на ринкове виробництво. Ченці власноруч обробляли невеликі земельні ділянки, що розташовувалися поряд з монастирем. Незначна кількість ченців на першому етапі існування обителі робила недоцільним придбання великих земельних наділів. Грошові пожертви козаків за кілька десятків років привели до збагачення монастирів. Вони починають активно скуповувати землю в окремих козаків та наймати селян з навколишніх слобід і хуторів. Основою економічного розвитку монастирів у перші роки існування було утримання їх з боку козаків та старшини. Є чимало писемних свідчень про те, що саме старшина ставала ініціатором заснування монастиря. Нею виділялася земля і кошти на його будівництво та утримання. Так, Сумський Успенський чоловічий та Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастирі були засновані за ініціативою сумського полковника Герасима Кондратьєва, а Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир заснований і перебував на утриманні гадяцького полковника Михайла Васильєва, а після поразки Карла XII та гетьмана Івана Мазепи – родини Полуботків. Ініціаторами заснування Вольненського Троїцького монастиря були воевода та стрільці міста Вольного. Миколаївський Білогірський монастир заснували ченці-втікачі, але у перші роки існування монастиря всіляко підтримувалися спершу Герасимом, а пізніше Андрієм Кондратьєвими. Суджанський Іоанно-Предтечів монастир був заснований за ініціативою Белгородського ротмістра Семена Кнови.

У другій половині XVII ст. у містах та містечках, поблизу яких розташовувалися монастирі, проходили сезонні торги та ярмарки. Ченці часто самі були ініціаторами та упорядниками торгів, що приносило суттєвий прибуток, який не обкладався податками. Зберігся документ, у якому полковник міста Вольного скаржився на ченців Троїцького монастиря, які присвоїли собі право торгувати міддю [1].

Московський уряд був зацікавлений у службі козаків-переселенців з Правобережжя. Козаки отримували жалування вже високопробними срібними монетами московського карбування, але деякий час на Слобожанщині в обігу існували монети з низькопробного білону з Речі Посполитої та шведських володінь у Північній Європі та високопробні чеські та німецькі талери. Про обсяг монет, які були в обігу на території Сумського та Охтирського полків, свідчать скарби, знайдені у XX ст. у Сумах та Охтирці. Вони містили від 300 до 8000 срібних монет [2]. Приховування скарбів датується серединою XVII – початком XVIII ст., тобто часом, коли на цій території відбувалися найчастіші та нищівні татарські набіги.

© Кравченко Олександр Миколайович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського.

Зі стабілізацією на початку XVIII ст. соціально-економічного та політичного становища на Слобожанщині монастирі вже виступають на економічний простір як заможні землевласники. До цього приводить кілька чинників.

Перші козаки-переселенці досягають досить поважного віку і, за традицією, починають відписувати маєтності, отримані від влади, та власноруч засновані слободи монастирям, до виникнення яких були безпосередньо причетні. Сторожова служба, яку несла переважна більшість козаків, була небезпечна, а часті напади татар приводили до значних втрат серед козаків. Козаки, які не мали сімей та родичів, часто у заповітах своїми правонаступниками вказували монастирі. Такі процеси відображені у грамотах, де досить точно, з переліком усіх топографічних прив'язок, описуються земельні ділянки, слободи та хутори, які переходять до володінь монастиря. Православні монастирі активно підтримувалися московським патріархатом, який вважав їх осередком духовного життя на нових землях та основою свого впливу на новоприбулих козаків. Відомо, що частина козаків сповідувала греко-католицьку віру, і тому було вкрай необхідно утвердження державної православної релігії на західних рубежах Московського царства.

З початку свого існування монастирі отримували земельні ділянки. Часто вони були невеликі за площею і розташовувалися поблизу новозбудованого монастиря.

Стрільці російських прикордонних фортець та козаки, що переселилися на нові землі, були зацікавлені у будівництві на території фортець церков та неподалік монастирів. Для цього часто вони ставали ініціаторами запрошення священників, які отримували приходи та ставали настоятелями монастирів. У перші роки існування козаки та старшина фактично брали на утримання монастир та виділяли поруч земельні ділянки.

У 1675 р. Вольненський Троїцький монастир отримує у власність від старшин та стрільців містечка Вольного 40 десятин землі, ще 50 було надано у 1683 р. Право власності на володіння земельними ділянками було підтвержене царською грамотою у 1688 р. У 1693 р. стрільцями Вольного Троїцькому монастирю було надано у власність земельну ділянку загальною площею 20 чвертей за рахунок земель загальної власності містечка Вольний, що не перебувають у користуванні. Таким чином, за 30 років стрільцями та старшинами Вольного було безкоштовно передано у власність Вольненському Троїцькому монастирю земельні ділянки, які у майбутньому склали основу монастирського землеволодіння. Аналізуючи документи, опубліковані Філаретом, та залучаючи дані археологічних розвідок у цьому регіоні, можна відтворити межі ресурсної зони монастиря.

Земельні ділянки, відведені монастирю, розташовані в основному на південь від нього. Збереглися окремі орієнтири, за якими вимежовувалися кордони для монастирських земельних ділянок. Західна межа землевідведення починається від р. Ворсклиця, від якої кордон прямує на Гутнев пруд, який можна локалізувати у південно-західній частині села Попівка Великописарівського р-ну в урочищі Гутинове. Наступний орієнтир – курган Розкопана могила, який згадується у документі, далі йдуть назви курганів Сурковий та Плоский. Не виключено, що ними можуть бути кургани, розташовані на південь від сучасного с. Попівка. Тут кордон повертає на схід, і далі межа проходить до Хотмизького кордону, тобто до межі землеволодінь Хотмизької фортеці, який можна локалізувати на північний схід від містечка Вольний, на витоках р. Ворсклиця. Потім у грамоті зазначено, що межею землевідведення є знову р. Ворсклиця. Отже, північний кордон земельної ділянки проходить течією р. Ворсклиця, західний – від Гутнева пруда до кургану Розкопана могила, південний – від Розкопаної могили до Суркового та Плоского курганів, східний – від Суркового та Плоского курганів до витоків р. Ворсклиця [3].

Таким чином, для ведення селянського господарства монастир отримав землі, розташовані навколо нього. На них згодом було побудовано новий монастир та виникло село Монастирське (сучасне с. Попівка). Загальна площа земельної ділянки, яка була відведена у власність монастирю, становить близько 200 га. Сюди

входили орні землі (чорнозем, лесові, сірі супіщані та піщані ґрунти), заплавні луки та сіножаті. У XVIII ст. ченці власним коштом налагодили виробництво цегли з місцевої глини для будівництва церкви. Наявність земельних володінь виводила монастир зі стану економічної залежності від нерегулярних майнових пожертвувань.

Неврегульованість процедури землевідведення на території північного заходу Слобожанщини, яка у XVI – першій половині XVII ст. входила до Путивльського уділу, пізніше, у другій половині XVII ст., призвела до того, що часто у власність та постійне користування козакам відводилася земля, яка вже мала власника. Це породжувало часті суперечки. Очільники козацьких ватаг, котрі згодом ставали сотниками та полковниками новозбудованих містечок, часто роздавали земельні ділянки без узгодження з путивльським воєводою та московським урядом.

За указом царя Олексія Михайловича полковники та сотники слобожанських містечок мали право вільно, на свій розсуд роздавати земельні ділянки козакам для ведення особистого селянського господарства, не уточнюючи межі та наявність власників цих земельних ділянок. Земельні ділянки надавалися як у власність, так і в постійне користування з правом подальшого викупу наділу. Таким чином, у одного земельного наділу могло бути два та навіть три власники або користувачі. Юридично земля, на якій розташовувалися нові містечка, слободи та хутори, належала Путивльському уділу, і саме там були власники земельних ділянок. Незаселені землі використовувалися як пасовища, лісові вирубки, борті. З появою на Слобожанщині нових населених пунктів постало питання про виділення новим містечкам землі.

Отримавши землю у власність або користування, козаки часто без відома полковників та сотників продавали її, а новий власник починав господарювання, часто вступаючи в конфлікт з її юридичним власником.

У 1647 р. серед пасік та бортей, які описувалися за наказом белгородського воєводи, значна кількість була розташована на Середньому Пслі, поряд з Сумним городищем. Відомий випадок зрубування бортних знаків козаками-переселенцями в лісах на Пслі в районі Сум, що належали путивлянину, та заміна їх власними, що стало причиною конфлікту.

Така практика призвела до того, що скарги з боку путивлян на самовільне захоплення землі стали причиною проведеної у 80-х роках XVII ст. кампанії по впорядкуванню відведених у власність та користування земель новим поселенцям. Грамоти, складені представниками московського уряду для Сум, Ворожби, Миропілля, Недригайлова та інших містечок, стали у подальшому основою для регулювання питань землеволодіння. Але землевпорядні роботи окремо для монастирів не проводилися. Землі, які настоятелі отримували у власність, виділялися із земель запасу навколишніх населених пунктів. Така практика застосовувалася для Сумського Успенського, Миколаївського Білогірського, Охтирського Благівіщенського (Свято-Троїцького) монастирів. На початок XVIII ст. процес землевідведення та юридичного закріплення права власності на землю завершився. Дяками Монастирського приказу було укладено кадастрові списки, в яких окремо було виділено монастирські землі. Встановлення меж земельних ділянок проходило за участю землевпорядника з Курська або Белгорода та представника монастиря, найчастіше казначея. Часто настоятелі монастирів самовільно захоплювали земельні ділянки. Особливо це стосується земель загального користування – лісів, луків та пасовищ. Для легалізації права користуватися земельними ділянками ігумени і настоятелі писали грамоти царю, де зазначали, що монастир бідний та обділений землею. Часто цього вистачало для того, щоб володіння земельною ділянкою було офіційно закріплено за монастирем. Так, у 1761 р. Охтирський Благівіщенський (Свято-Троїцький) монастир самовільно захопив понад 100 дес. лісу.

Економічний розвиток Сумського Успенського монастиря починається з досьвіт щедрих пожертв з боку сім'ї сумського полковника Герасима Кондратьєва. У

1658 р. Г. Кондратьєвим було виділено монастирю 225 дес. землі та лісу поряд з монастирем. Не виключено, що і козацька старшина за традицією жертвувала гроші та землі монастирю. На останню чверть XVII ст. Сумський Успенський монастир уже мав достатньо коштів для придбання землі у козаків Сумського полку. У 1677 р. ігуменом монастиря було придбано два хутори у верхів'ях р. Бездрик у сумських козаків. Відомі грамоти 1677, 1685 та 1686 років, які регулюють земельні відносини монастиря та козаків Сумського полку [4].

Аналізуючи тексти грамот та досить напружені відносини між Сумами та Сумським Успенським монастирем у питаннях розмежування земельних наділів, можна прийти до висновку, що більша частина угод про продаж або передачу земельних ділянок на схід від Сум відбувалася без попереднього погодження із сумською владою. Сумські міські володіння у другій половині XVII ст. мали спільний кордон, і продаж будь-якої із земельних ділянок приводив до порушення їх цілісності. Тому для підтвердження права монастиря володіти та користуватися землею в кінці XVII ст. було складено кілька грамот.

Грамоти практично повторюють за змістом одна одну і досить чітко, з перерахуванням усіх топографічних прив'язок та орієнтирів вимежують земельні угіддя. На жаль, на даний час з відносною вірогідністю можна локалізувати лише кілька топонімів. Урочище Красна Гірка – на північ від колишнього села Мала Чернечина, р. Комишанка – нині перетворена на каскад ставків, р. Бездрик, р. Битиця, р. Гнилиця. Інші топоніми, Вишневський та Федоровий стани, на жаль, не локалізовані. Судячи з тексту грамот, земельні відносини між монастирем та Сумським полком були напруженими. Земля, куплена в кількох козаків цього полку, межувала безпосередньо з монастирем і була розташована на схід від Сум.

У процесі заселення земель, що у XVI – першій половині XVII ст. належали Путивльському уділу, виділення наділів відбувалося стихійно, без втручання московської влади. Землями наділялися козаки та старшина, і часто ця земля мала двох господарів, що стало причиною зіткнень та взаємних скарг путивльських служилих людей, які мали тут бортні угіддя та сумських козаків. Для вирішення земельної проблеми у 1682 р. до Сум белгородським воєводою направлено піхотного капітана Мирона Золотарьова, який склав опис земельних угідь [5]. Однак у цьому опису не виділяються монастирські землі. Скоріш за все, монастирська земля розглядалася як частина сумського землеволодіння і не була об'єктом земельної власності для белгородського землевпорядника.

За документом 1682 р. було реконструйовано межі землеволодінь Сумського полку. Використовуючи текст грамот 1685 та 1686 рр., можна графічно відновити межі ресурсної зони Сумського Успенського монастиря. Північний кордон монастирських володінь проходить течією Псла від Федорова та Вишневського станів, які, найімовірніше, локалізуються на північ від Сум. Далі кордон іде берегом Псла до впадіння р. Битиці. Потім межа повертає на південь на р. Гнилиця та йде течією річки до її витоків. Наступним орієнтиром є р. Бездрик та козацький хутір Степана Мазана у її верхів'ях. Хутір локалізується за 1 км на північ від сучасного села Бездрик Сумського р-ну (поселення Бездрик 1) [6]. Далі кордон іде вниз за течією р. Бездрик до її впадіння у р. Сироватка.

З півночі монастирські володіння межують із землями Путивльського уділу. Південний та східний кордони проходили, найімовірніше, в межах земель, що належали Сумам. Західний кордон – по вільних землях і межував з володіннями Миропілля. Найбільше проблем у землевпорядників викликав східний кордон, який відмежовував сумські володіння від власне монастирських. Не виключено, що за кілька десятків років існування монастиря було придбано окремі земельні ділянки у козаків Сумського полку, які не мали спільних кордонів. Тому при виділенні землі часто орієнтири проходять за течією річок.

Монастирські володіння займали територію, 80 відсотків якої становив великий лісовий масив (Чорний Гнилецький ліс), в середині якого протікає кілька невеликих річок, приток Псла, Рибиці та Сироватки. Землі, придатні для орного

землеробства, розташовані у заплавах річок. Переважно це миси та похилі підвищення їх правих берегів. Більша частина угідь використовувалася як луки та пасовища.

Аналізуючи склад ґрунтів, можна зробити висновок, що домінуючими у земельних наділах монастирів були передусім легкі сірі лесові, супіщані та піщані ґрунти. Чорноземи практично відсутні. Тут слід відмітити, що межа монастирських землеволодінь часто збігається з межею поширення чорноземних ґрунтів. Для обробки чорнозему у XVII ст. стали використовувати важкий плуг, однак на Слобожанщині, особливо на території Охтирського та Сумського козацьких полків, він у середині XVII ст. не отримав поширення. Аналіз розташування сіл та хуторів, заснованих у другій половині XVII ст. у басейні середнього Псла та Ворскли, свідчить про тяжіння їх до заплавних лук та долин невеликих річок з легкими алювіальними ґрунтами. Так, територія вододілу Псла та Сейму, розташована на північ від Сум, була заселена переважно у XIX ст. Лесові та супіщані ґрунти були більше пристосовані для обробки легким плугом, який міг бути виготовлений місцевим ковалем без застосування складних технологій. Зважаючи на залежність монастирів від економіки навколишніх містечок, логічною є відмова від обробки важких лісостепових чорноземів.

Однією з найпоширеніших форм господарювання ченців стало заснування водяних млинів. Долини середньої течії Псла та Ворскли, багаті струмками та невеликими річками, були найбільш пристосованими для будівництва греблі та млина. Млини не потребували значної кількості робочої сили, але приносили значний прибуток. Вони ставилися практично по всіх річках, згаданих у грамотах. Млини приносили чистий грошовий прибуток монастирям, при цьому настоятелі намагалися отримати податкові пільги, які потім були закріплені царськими грамотами. Козаки та селяни з навколишніх сіл були зобов'язані молоти зерно саме на монастирських млинах. У 1725 р. Успенський монастир придбав земельну ділянку та млин по р. Сироватка. Часто це було спеціально закріплено текстом грамоти, що робило монастир монополістом у цій галузі. В кінці XVII ст. настоятель Успенського монастиря отримав місце для будівництва монастирського двору в Сумах. Він розташовувався на території сучасного провулку Терезова (колишній Монастирський), практично в центрі Сумської фортеці.

На території Сум у 20 – 30-х роках XVIII ст. відбувається значне піднесення торгівлі, особливо ярмарків. Белгородський архієпископ Досіфей писав до св. Синоду, що: "в слободском полку, в г. Сумах устанавлено ярмарковать всякими товарами на первой неделе Великого поста и бывает съезд всяких торговых людей, где торгуют богомерзкие жиды, в которые дни надлежало иметь пост и благоговейное богомолье приходить в церкви Божий и совершать исповедь и святых тайн сообщать, а в таковое время как жители, так и торговые люди имеют всякую праздность, пьют безвременно и чинят забавы, играют музыки и всякие игры, к тому же с православными сообщаются премерзкие жиды в яствах и питии и тем оскверняют христиан, а церковное служение и святого поста содержание оставляется" [7].

У 20 – 30-х роках XVIII ст. настоятелями Сумського Успенського монастиря було придбано та отримано в дар низку земельних ділянок та млинів на території Краснопільської сотні. З кінця XVII – на початку XVIII ст. Сумський Успенський монастир починає засновувати села та хутори на землях, які придбав у кінці XVIII ст. У межах ресурсної зони монастиря відомі чотири села з назвою Чернеччина (Чернецьке), заснування яких можна пов'язати з Сумським Успенським монастирем. Крім заснованих власних слобод та хуторів, монастир разом із земельними ділянками купує і хутори. Один з них, хутір Степана Мазана, відомий за грамотою 80-х років XVII ст., локалізований у верхів'ї р. Бездрик, був куплений у одного з сумських козаків. Села з назвою Чернеччина (Чернецьке) відомі також поблизу Скельського Преображенського, Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастирів. У XVII ст.

економічне зростання регіону та збільшення прибутків монастиря стали поштовхом до їх реконструкції. Монастир перетворився на великого і досить успішного землевласника у північно-східній Слобожанщині. Дерев'яна стіна замінюється на цегляну, яка з точки зору оборони менш ефективна, але на цей період монастир перестав бути прикордонною фортецею і не потребував міцних оборонних споруд. У цей час зводяться дзвіниця та, імовірно, підземні галереї.

Одним з економічно розвинутих монастирів Слобожанщини був Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький). З початку існування він отримує від жителів Охтирки землі, розташовані навколо гори Ахтир, та Доброславівку. Передача землі затверджена царською грамотою. За архівними даними кінця XVIII ст., загальна площа землі, яка була виділена у власність монастирю, становила 1079 десятин, згодом на цих землях було засновано село Чернеччина. У XVIII ст. монастирю в с. Чернеччина належало 200 десятин землі із загальної площі 1079 десятин, решта належала парафіяльній церкві та селянам.

На відміну від Сумського Успенського та Вольненського Троїцького монастирів, землі Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) не були виділені окремою ділянкою. Більшість земельних наділів розташовувалася на відстані 8 – 9 верст. Це переважно незаселені землі, які оброблялися залежними селянами з навколишніх сіл та хуторів. На окремих ділянках згодом виникають невеликі поселення. У кінці XVII ст. монастир отримує в дар млин на р. Ворскла поблизу с. Лутище та земельну ділянку площею 8 десятин [8]. Земельні ділянки Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря розташовувалася на р. Ворсклі та її притоках, що дозволяє окреслити ресурсну зону монастиря. У 1720 р. завдяки Т.В. Надаржинському, який був духівником Петра I, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир отримує у володіння містечко Тростянець. Поряд з Тростянцем монастир отримує два хутори та землі загальною площею 312 десятин. У самому Тростянці розташовано понад 10 водяних млинів, частина з яких стала належати монастирю. Ще один млин був розташований на хуторі Чернеччиному, який було засновано на землях, що належали монастирю. Селяни, котрі належали монастирю, працювали у млині, окрім цього, обробляли землю, а частину врожаю віддавали монастирю. Подібна практика обробки землі селянами з навколишніх сіл, найімовірніше, використовувалася й іншими настоятелями слобожанських монастирів.

Ігумен Іоанн у грамоті від 28 липня 1762 р. зазначав: "За Ахтырским монастырем крестьян прежде сего не имелось и ныне ни одной души не имеется, кроме близ того монастыря устроенного за монастырским двором и при нем поселенных вольных черкас 180 душ; да в гор. Ахтырке приезжих четыре двора, в коих живут вольные черкасы 17 душ, с поселения означенного монастыря в 1654 г. на отведенной под оной монастырь впусте стоящей и ни кем не владеемой пахатной земле, небольшое число сенных покосов, на 1000 копен; лесной дачи небольшое число и рыбных ловлей с протчими угодьями; к тому ж на данных на поминовение от добродетельных дателей в вечное владение мельниц и хуторов. Мельница, состоящая в селе владельческом Лутищах, расстоянием от монастыря 18 верст, при коей мельнице ни одной души, також ни земли, ни леса не имеется, кроме едних мерошников. Хутор, прозываемый Гнилосыровский, при котором мельничное пустое место, дуга и земли пахатной малая часть, да сенных покосов на 500 копен. При оном хуторе вольных черкасов 8 душ расстоянием от монастыря 25 верст на речке Коломаке" [9].

Це стало основою значного економічного піднесення монастиря, яке припадає саме на цей момент. До володінь Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря відходять також навколишні села. На кінець XVIII ст. у Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря було у власності дев'ять земельних ділянок загальною площею 11337 десятин, на яких розташовувались одне містечко, три села, два хутори [9]. За даними "Экономических примечаний..", переважна більшість земельних ділянок використовувалася під посіви та

сіножаті. Цьому сприяють ґрунти – переважно сірі супіщані та заплавні алювіальні.

Відомо також про володіння ченцями значною кількістю водяних млинів, які ставилися по Ворсклі та її притоках. Найбільша кількість водяних млинів відома в місці впадіння кількох річок в р. Боромля. Серед інших занять значну частину займає рибальство. Риба – основний продукт отримання тваринного білка ченцями під час посту. На відміну від Сумського Успенського монастиря, який заснував кілька сіл на власних землях, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир на момент закриття не мав залежних селян. Усі земельні ділянки, які належали монастирю, оброблялися селянами з навколишніх сіл. Про економічну діяльність інших монастирів дані практично відсутні. Філарет повідомляє, що на момент закриття Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастир був бідним та повністю залежав від внесків та пожертвувань. Для його утримання було передано млин у с. Сироватка, доходи від якого ішли до монастирської скарбниці.

У 1671 р. Миколаївський Білогірський чоловічий монастир отримав від сумського полковника А. Кондратьєва із земель запасу, які розташовані навколо містечка Миропілля, 30 десятин орної землі та 60 десятин сіножатей [10]. Грамотою 1672 р. "...великий государь пожаловал бы их, велел им к тому монастырю дать землю и сенных покосов, и в церковь Николая Чудотворца книги, ризы, сосуды и всякую церковную утварь" [11]. Крім того, ченці Михайлівського Білогірського монастиря займалися виготовленням вапна. Виходи мергелю відомі на правому березі середньої течії Псла. Урочище Фагор, де розташований монастир, являє собою природну гору з мергелю. Видобування цієї природної копалини було дешевим і не трудомістким. Для того, щоб добути значну кількість сировини, вертикальний схил підкопували, а породу вивозили підводами. Вапно використовувалося у виробництві будівельного розчину. Під час археологічних спостережень при реконструкції вул. Воскресенської у м. Сумах було виявлено кілька ям з будівельним вапном поряд із Воскресенською церквою. З початку XVIII ст. починається цегельне будівництво на Слобожанщині, і виробництво вапна було досить прибутковою справою. Монастир мав власне цегельне виробництво. Більша частина виготовленої продукції використовувалася при будівництві нового монастиря. У другій половині XVIII ст. Михайлівському Білогірському монастирю належало кілька хуторів (Прикольський та Івашковський) та частина дворів у с. Горналь [12].

У 1668 году белгородський ротмістр С. Кнова бив чолом царю Олексію Михайловичу "о порозжих землях в Суджанском уезде промеж больших лесов, поляна вокруг устья реки Мокрицкого Колодезя по речке по Пслу". Ходатайство ротмістра увенчалось успехом: вся указанная земля была отдана в вечное владение Кнове за его службу "вместо Государева денежного жалования". У кінці XVII ст. Семен Кнова передав у власність Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю земельні ділянки навколо монастиря. Серед них орна земля, сінокоси та лісові угіддя. За картою генерального межування 1787 р., Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю належало кілька земельних ділянок навколо. Вони поділяються за місцем розташування. Східна ділянка, на якій розташовано монастир, має вигляд витягнутого прямокутника. Південна межа землеволодіння проходить правим берегом Псла, а на окремих ділянках переходить на лівий. Потім між селами Уланок та Конопелька повертає на північ і проходить вододілом до р. Конопелька. Далі повертає на схід і йде правим берегом р. Конопелька до невеликого хутора. Потім повертає на захід і паралельно дорозі, що з'єднує Суджу з Обоянню, прямує на схід до Псла. Загальна площа земельної ділянки становить близько 6 км². Західна ділянка підтрикутної форми розташована за 4 км на захід від монастиря. Південна межа йде від хутора Герасимова до яру Криничного. Далі повертає на північ до хутора Терентьєвського, а від нього – на південь до хутора Кубатовського. Загальна площа земельної ділянки становить 3 км². Земельні ділянки, які належали Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю, розташовані у запла-

вах річок Псел, Конопелька, Смерлиця. Тут переважають піщані ґрунти та заплавні алювіальні. Переважна більшість території – це луки та сіножаті. Земля, придатна для ведення сільського господарства, розташована на північ від р. Конопелька. На захід від монастиря тягнуться мокрі яри, порослі лісом. Невелика ділянка, де є чорноземні ґрунти, розташована в районі хуторів Терентьєвського та Хомовського. На території, яка належала монастирю, розміщені два села та вісім хуторів.

Іоанно-Предтечевому монастирю належав також Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир. Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир був на утриманні родини гетьмана Самойловича. На північній околиці села Михайлівка зберігся великий, на кілька гектарів, фруктовий сад, який має назву Монастирський.

З передачею володінь гетьмана І. Мазепи П. Полуботку починається активне будівництво в монастирі. Філарет наводить дані про устрій Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря: "В хуторе Андреевском заштатный мужеский монастырь, называемый Предтечева пустынь; она состоит на содержании бригадира Александра Федоровича Коробовскаго; положение имеет на косогоре и при копанном пруде; в той пустыни церковь деревянная во имя Крестителя Господня Иоанна; кельи строительския, монашеския и ограда деревянные; из живущих там постриженных монахов 6, да не постриженных послушников 5 человек; за пустынею крестьян г. Коробовскаго 52 д. м. 52 ж. в 11 дворах" [13].

Археологічні розвідки також дали досить матеріалу, для того, щоб мати уявлення про економічний розвиток монастиря. Цегляні храм та будинки можуть свідчити про високий матеріальний статок монастиря. Монастирю належали ділянки лісу на лівому березі р. Псел. На монастирських землях у XVIII ст. було засноване с. Чернецьке, розташоване за 2 км на південний схід від м. Лебедин Сумської обл.

Монастирські господарства широко використовували промисли. Одним з промислів, який не потребував зайнятості значної кількості людей, було бортництво. Пасіки влаштувалися ченцями на власних землях. Ченці займалися збутом меду на ярмарках, що приносило додатковий прибуток монастирю. Мед та віск були досить дорогими, і більша частина добутого перекуповувалася на ярмарках і вивозилася до Московської держави та країн Західної Європи. Досить поширеним промислом було винокуріння. У другій половині XVIII ст. Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир мав винокурню на 4 казани [14]. Не виключено, що горілку та пиво на продаж варили й інші монастирі. На Слобожанщині монастирське та старшинське винокуріння було досить поширеним.

У середині XVIII ст. господарство монастирів було в основному натуральним. Усі продукти, що були вирощені ченцями, ішли для власного харчування. Те саме стосується і предметів побуту. Більша частина нескладного реманенту виготовлялася самими ченцями. Ресурсні зони монастирів розташовано в місцях, де багато невеликих річок, струмків та проток, де водяться хутрянні звірі – бобри та ондатри. Бобровий промисел в Україні переживає значне піднесення у XVI – XVIII ст., коли збільшується попит на хутро у країнах Західної Європи. На жаль, писемні джерела не повідомляють, якими промислами займалися ченці. Традиційне полювання через обмежену кількість ченців, скоріш за все, не було поширеним. Бобровий промисел, котрий не вимагав спеціальних пристроїв та зброї, цілком міг бути освоєний ченцями, які щойно переселилися в місця, де віціліла популяція бобра. Навіть на сьогодні зберігся доволі значний ареал поширення цього звіра у середній течії Псла та Ворскли.

Полювання на бобра не носило сезонний характер, до того ж, якщо хутро йшло виключно на продаж, то м'ясо та жир використовувалися для їжі та у медичних цілях. Відомо, що хвіст бобра, який був вкритий шкірою і нагадував риб'ячу луску, інколи вживався ченцями і їжу під час посту. Про наявність бобрових гонів свідчать назви річок басейну Псла і Ворскли та численні назви урочищ з коренем "бобр", розташованих в середині ресурсних зон Сумського Успенського, Охтирсь-

кого Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Вольненського Троїцького монастирів. У грамотах, даних Сумському Успенському монастирю, згадуються Вишневецький та Федорів стани. Скоріш за все, йдеться про сезонні табори, де могли розташовуватися рибалки, мисливці та бортники. За документом, стани розташовані поряд з Пслом, що не виключає присутність тут і мисливців на бобра. Практично всі монастирі займалися рибальством для власних потреб. Рибний промисел, яким займалися монастирі Середнього Подніпров'я, не отримав поширення на Слобожанщині. За даними "Экономических примечаний...", у річках водилися в основному щуки, лини, карасі, окуні [15]. Невелика частина вилову використовувалася для власних потреб, а основна частина риби йшла на продаж.

Отже, початок заснування монастирів на території Слобожанщини починається в середині XVII ст. одночасно з процесом колонізації. На перших етапах існування також виконують функції фортеці. Поступово монастирі стають власниками земельних ділянок, хуторів, сіл та навіть містечок. З початку XVIII ст. монастирі стають самостійною, економічно незалежною ланкою у соціально-економічному розвитку північно-східної Слобожанщини. Аналізуючи земельні володіння монастирів та порівнюючи їх з володіннями старшини та козаків, можна зробити висновок про те, що монастирські володіння розташовані переважно вздовж невеликих річок та струмків. Серед земель переважають сіножаті та луки, чорноземні орних земель набагато менше. На першому етапі існування монастирське господарство зорієнтоване більше не на орне землеробство, а на менш трудомісткі типи господарювання – пасіки, млини, сіножаті, де невелика кількість працівників може принести гарантований прибуток. У XVIII ст. значні земельні наділи стали основою для економічного розвитку монастирів. Вони володіли не просто земельними наділами, часто козаки та старшина відписували їх разом із розташованими там хуторами. Слід зазначити, що земельні володіння були у монастирів із великою кількістю ченців та послушників.

Найбільшими землевласниками були Сумський Успенський та Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастирі. Натомість Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир, де мешкало у кінці XVIII ст. усього 6 ченців, і не мав земельних володінь. Монастирі стали відігравати провідну роль в окремих галузях сільського господарства. Так, привілей ставити млини на невеликих річках створив усі умови для того, щоб Сумський Успенський монастир зайняв лідируючі позиції на ринку виробництва борошна у Сумах. Монастирські млини не обкладалися податком і працювали ефективніше, ніж козацькі. Податкові привілеї надавалися монастирям і для торгів на ярмарках, де монастирські товари були широко представлені. Монастирі мали свої постійні торгові двори на ярмарках, де вигідно реалізовували продукцію сільського господарства. Козацькі монастирі проіснували до 90-х рр. XVIII ст. Причиною їх ліквідації став не економічний занепад, а низка указів про їх закриття. Процес секуляризації, який почався у 1787 р., зайняв близько десяти років. Монастирі ліквідовувалися, ченці переводилися до інших монастирів. У більшості випадків на місці монастирів залишалися кам'яні храми, які ставали сільськими парафіяльними. Укріплення та господарські будівлі розбиралися, земельні ділянки розпродувалися. На початок XIX ст. слобожанські козацькі монастирі були повністю ліквідовані.

1. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 213.

2. СОКМ. – Коллекционная опись № 1 в 5 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись № 1 в 2 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14356, НУМ 189; ОКМ Су. – С. 20; ОКМ Су. – С. 22.

3. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 214 – 215.

4. Там само. – С. 168 – 176.

5. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст.// Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 313 – 316.

6. Осадчий Є.М. Реконструкція ресурсної зони Сум кінця XVII ст.// Середньовічні старожитності південної Русі-України. – Чернігів, 2006. – С. 128.
7. Архив Св. Синода – 1732. – Д. 119. Л. 21-22.
8. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 144.
9. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 78.
10. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – 215 с.
11. История городов и сёл Украинской ССР. – К., 1980. – С. 314.
12. Белогорская Николаевская пустынь и ее святыни. -Курск, 1912. – С. 13.
13. Филарет (Д.Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 56.
14. Слюсарський А.Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 295.
15. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – С. 128.

Статья посвящена истории развития монастырского землевладения на территории Сумского и Ахтырского полков в середине XVII – XVIII вв. Основой экономического развития монастырей становится землевладение. Приобретение и жертвование монастырям земельных участков стало толчком к обогащению и развитию монастырских хозяйств. В середине XVIII в. монастыри превращаются из небольших хозяйств в крупных землевладельцев.

The article is devoted history of development of the monasterial's landed domain on territory of Sumskiy and the Ahtyrskiy regiments in the middle of XVIIth. – XVIIIth. c. To become the basis of economic development of monasteries landed domains. The acquisition and the donation monasteries of lot lands became a shove to enrichment and development of monasterial's economy. In the middle of XVIIIth. cent. monasteries transform from the small economies in large landed domains.

